

LBRIS

We know
books

ANGELA MARTIN

JEAN STAROBINSKI
plenitudinea
posibilă

Prefață de Rodica Zane

Cluj-Napoca
2022

CUPRINS

Jean Starobinski „între magia simțurilor și claritatea rațiunii cunoscătoare” (Prefață de Rodica Zane)	7
Un argument	39
Plenitudinea posibilă	40
Opera vieții, viața operei	62
Un portret al criticului, voalat de el însuși	84
Jaqueline	92
Biblioteca este sufletul celui care o citește	99
Un metodic fără metodă sau despre transparența fără obstacol	109
„Rousseau este pacientul meu cel mai celebru”	119
Autobiograful și tentația „retroversiunii cauzale”	131
Diderot, traducător: „Iată cartea. Dar unde este cititorul”	156
Confruntarea cu Diderot.....	172
Doctorul și „fratele său”, Pictorul	191
Spiritul muzicii.....	208
„De ce scriu”	215

Plenitudinea posibilă

Jean Starobinski este cel mai mare umanist pe care, la ora actuală, îl pot oferi lumii Elveția și Europa. Este, de asemenea, și cel mai longeviv. Medic psihiatru, savant, scriitor, critic și istoric literar, filosof, comparatist „generalist”, exeget al confluențelor și al interferențelor mereu născânde pe terenurile nerevendicate ale interdisciplinarității, opera sa ilustrează gândirea, voința și cuprinderea unui spirit enciclopedic. La cei 94 de ani ai săi de curând împliniți, Starobinski proiectează culegeri și volume, scrie, rescrie, revizuieste, reeditează cărți, augmentează și îmbunătățește ediții. Nu conținește să descopere în propria-i operă ceea ce a urmărit cu tenacitate în scrierile autorilor pe care i-a interpretat: „perfectiunea, drumul, originea”. Valoarea ei nu este cuantificabilă, cum nu pot fi cuantificate nici calitățile care o definesc: profunzimea, claritatea, vastitatea, perspectiva. Să-l cunoști pe autorul ei îndeaproape, să-l asculți, să stai de vorbă cu el, să rămâi în corespondență – toate acestea înseamnă un privilegiu, dar și șansa unei experiențe culturale. Și nu o experiență culturală oarecare, ci una hotărâtoare.

Întâlnirea mea cu Jean Starobinski a avut loc târziu, cu mult după ce între noi se stabilise o relație. Explicația e simplă, dar istoria e lungă, numără decenii. Soțul meu, Mircea Martin, critic literar angajat într-un proiect dedicat Școlii de la Geneva, era discipol al lui Marcel

Raymond, scrisese despre maestrul său, despre Albert Béguin, Jean-Pierre Richard, Georges Poulet, iar ca profesor de teoria literaturii și teoria criticii la Filologia bucureșteană, ținea cursuri și seminarii despre criticii precursori și co-fondatori ai respectivei școli de gândire, precum și despre congeneri ai lor care s-au revendicat de la ea.

L-am cunoscut pe Jean Starobinski, în acest context, prin cea mai directă și mai inevitabilă contagiune, înainte de a publica, în 1993, *Melancolie, nostalgie, ironie*, antologie esențială pentru înțelegerea operei starobinskiene, critice și științifice. Treptat, am intrat cu el într-un fel de inocentă familiaritate, pentru mine provocatoare, asemenea celei pe care o ai cu o limbă străină atunci când împrejurările te-au grăbit s-o (de)prinzi întâi „după ureche” și tot astfel s-o vorbești, în virtutea accesului ușor, dar limitat. Fapt este că, ajungând peste ani la Geneva, în 1990, n-aveam decât să-l recunosc. Cel puțin, așa-mi imaginam în acea dimineață de ianuarie, în drum spre locuința familiei Starobinski, pe atunci, în *rue de Candolle*. Adresa îmi era, și ea, familiară: o văzusem de atâtea ori caligrafiată pe scrisori de către expeditor. Cât despre clădirea de la numărul 12, ea nu era, probabil, foarte veche, dar, situată într-un perimetru comun, împărtășea același aer fizic și spiritual cu Universitatea. Profesorul însuși a fost cândva student la această Universitate, urmând mai întâi studii clasice, apoi de medicină. Tot aici s-a instruit sub îndrumarea maestrului și prietenului său, Marcel Raymond, și a

predat literatură franceză mai bine de treizeci de ani. În 1958, odată încheiată a doua perioadă de internat, la Spitalul Universitar de Psihiatrie de la Cery (prima se desfășurase timp de cinci ani la Clinica de terapie a Spitalului Cantonal Universitar din Geneva), și-a încetat, practic, activitatea de clinician. Va introduce însă, cu sprijinul lui Marcel Raymond, o nouă disciplină la universitatea geneveză, istoria ideilor, dedicându-și consecvent temele cursurilor istoriei medicinei.

Fidel dublei sale vocații, de medic și literat, Starobinski și-a folosit un timp competențele, fără deosebire, în ambele direcții – când în câmpul psihopatologiei și al istoriei medicinei, când în cel al literelor. Deși nu intenționa să se despartă (și nici nu s-a despărțit vreodată) de medicină, ulterior și-a extins sfera de interes. Și-a reconsiderat prioritățile, s-a pasionat de istoria literaturii și de filosofia culturii, și-a construit propriul sistem critic și metodologia. Și-a adaptat unghiurile de abordare, impulsivat de referințe și exigențe impuse de turnurile și avansul interpretării. Legătura dintre gândirea medicală și cea critico-filosofică va rămâne însă, în viitor, una organică. Asemenea celei dintre un obiect de artă și propria intarsie.

Este interesantă și se cuvine menționată, deși nu împărtășim aceeași părere, ipoteza criticului John E. Jackson, profesor de Literatură franceză la Universitatea din Berna, specialist, la fel ca omologul său genevez, și în Baudelaire. Ea se referă la relativa prioritate pe care Starobinski ar fi acordat-o statutului de critic, dând

opțiunii sale următoarea semnificație: „Jean Starobinski îmi pare că a ales să devină critic literar, mai degrabă decât medic, din convingerea că locul celei mai profunde libertăți umane este limbajul, și nu sănătatea”¹. Eu aș fi spus, dimpotrivă, că dacă a trebuit să aleagă să fie mai degrabă critic, atunci Starobinski a făcut această alegere din perspectiva medicului: din convingerea că limbajul creației literare (dar nu numai al creației literare) trebuie investigat, el fiind într-o relație strânsă de interdependență cu sănătatea umană, care sănătate dă loc „celei mai profunde libertăți”. E greu de crezut că un psihiatru, dublat de un critic literar, fie acesta oricât de fascinat de libertatea pe care, într-adevăr, ne-o conferă limbajul, ar putea avea vreodată, în această privință, o viziune diferită. Las’ că nici nu e cazul să-i interpretăm opțiunea prin prisma unei presupoziii dualiste. Deoarece mai presus de orice, și mai cu seamă când vorbim despre Starobinski, trebuie să fim mereu atenți la „relația critică”, pentru că numai în funcție de multiplele ei dezvoltări și reconfigurări în cadrul unui întreg sistem relațional își exprimă criticul convingerile. Iată, de pildă, în completarea celor două ipoteze anterioare, o viziune superioară, decupată dintr-o afirmație făcută de Starobinski însuși: „În literatură, și mai ales în enorma contradicție pe care literatura o poate sublinia între

¹ *Starobinski en mouvement. Starobinski et Baudelaire: une affaire de distance (Starobinski în mișcare: Starobinski și Baudelaire: o chestiune de distanță)*, Éditions Champ Vallon, 2001, p. 119.

diferitele registre ale cuvântului, ale gândirii, ale visului, și ale percepției realului, există o putere eliberatoare”².

Dar să lăsăm deoparte problema priorității în devenirea criticului, care, după mine, este prea puțin importantă, și să mai subliniem o dată, fie și în treacăt, pregătirea lui Jean Starobinski în filologia clasică, enorma sa deschidere pentru scrierile anticilor – filosofi, dramaturgi, poeți – și, în general, pentru cultura Antichității. Potrivit credinței sale, în trecutul îndepărtat, în Antichitatea greacă și latină încolțește orice viitor. Acolo se zămislESC și se ramifică perspectivele, în puterea de fascinație a aceluși trecut stă nașterea idealurilor umanității, indiferent de sfera căreia îi sunt destinate: știință, filosofie, literatură, artă. Dar parcă numai idealurile? Scormonind Antichitatea, Starobinski va descoperi o fantastică memorie a aventurilor spirituale și a experiențelor existențiale – trăiri, împliniri și neîmpliniri, înălțări și prăbușiri – pe care le-a cunoscut ființa umană. Stocul inepuizabil al respectivei memorii, ne spune el, conține, bunăoară, cunoștințe despre rolul măștii sau despre simptomele melancoliei, înainte ca aceasta din urmă să fi fost repertoriată ca „problemă medicală”. Homer, ne atrage atenția criticul, „care este la începutul tuturor imaginilor și al tuturor ideilor”,

² Consemnată de José María Ridao în *El País*, la 20 martie 2009, cu prilejul vizitei autorului la Círculo de Bellas Artes din Madrid.

descrie, de pildă, „în cântul VI din *Iliada* (versurile 200-203)”, „necazul melancolicului”³.

Preocupat, dar mai mult decât preocupat, captivat de ideea puterii eliberatoare a literaturii și de relația ei cu adevărul, Starobinski, „critic al conștiinței”, pentru care „critica este o artă a trezirii”, face din Iluminism, din filosofia, din ideologia și din literatura lui o temă centrală a programului său critic.

Figura cea mai vie, și paradoxală, care îl va stimula, poate, cel mai profund și îi va orienta în cele mai neașteptate direcții reflecția critică, este cea a ilustrului său concitadin, Jean-Jacques Rousseau. În personalitatea lui singulară, pluridimensională, dar contradictorie, descoperă criticul spectaculozitatea și mizele unei „sinteze dialectice”. Abia întors din Baltimore, de la Universitatea Johns Hopkins, unde a predat Literatura franceză și a asistat la cursuri de Istorie a medicinei, Starobinski își va lua doctoratul în Litere la Universitatea din Geneva cu lucrarea *Jean-Jacques Rousseau. La transparence et l'obstacle*. Publicată la Paris⁴, ea va deveni foarte curând un titlu de referință în critica de specialitate, propulsându-l pe autor în rândul marilor critici ai secolului al XX-lea, Albert Thibaudet, Marcel Raymond, Gaëtan Picon. Lucrarea nu este – așa cum va ține să

³ *L'encre de la mélancolie (Cerneala melancoliei)*, Éditions du Seuil, octombrie 2012, p. 19.

⁴ În 1957, la Editura Plon.

precizeze, în *Prefața* ediției din 1971⁵, autorul –, „o biografie”, chiar dacă organizarea materiei urmează cronologia și „respectă atitudinile lui Rousseau”. Ea ne oferă o viziune simultană și unitară asupra calităților acestuia „de filosof, antifilosof, teoretician al politicii, compozitor, muzician, persecutat” – calități despre care, firește, s-a scris și sunt cunoscute. Ce face Starobinski însă – cel mai bine înzestrat și, neîndoielnic, cel mai bine plasat pentru o asemenea subtilă întreprindere – este să surprindă, deopotrivă, „impetuoșitatea unui suflet care își transportă viața la un nivel la care doar reflecția sa ajungea...”⁶. Și pentru care „dragostea de adevăr” devine o pasiune. Dar câtă pasiune, atâta rațiune pune Rousseau în această dragoste care, observă exegetul, nu este „dezinteresată”. Există la Rousseau o „voință de adevăr” și este evident că filosoful nu stă să-l jinduască, ci caută să-și întărească fără conținere nădejdea în el. Dacă are vreun jind – și are, totuși –, acesta, observă Starobinski, bate înspre altceva: Rousseau ar vrea să se instaleze în acest adevăr „ca într-o identitate” care i-ar asigura „un echilibru” fiabil, protector; să se baricadeze în lăuntru lui, așa cum melancolicul, bănuitor și retractil, se cuibărește în singurătate, în credința că va face din ea – dintr-o vulnerabilitate – o stavilă împotriva lumii pe care o simte ostilă. Cu deosebirea că Rousseau

⁵ Jean-Jacques Rousseau. *La transparence et l'obstacle suivi de Sept essais sur Rousseau* (Jean-Jacques Rousseau. *Transparența și obstacolul urmat de Șapte eseuri despre Rousseau*), Gallimard.

⁶ *Ibidem*, p. 81.

este un pățimaș orgolios și, totodată, un mare revoltat: detestă din toate puterile sale minciuna și o denunță, fiindcă lumea toată, cu măștile ei, cu falsa-i aparență îl contrariază, îl vexează, îi ultragiază sensibilitatea: „teatralitatea”, penibilă, știm încă de la Robert Burton⁷, îi repugnă melancolicului. Dar, deși înfierează minciuna și falsitatea, deși urăște măștile, „teatralitatea”, în setea lui de a-și impune adevărul cade în capcana propriei înscenări. În care nici el nu pare ce este, nici lumea nu este ce pare. Față cu această dublă discordanță iscată dintr-o înlănțuire de percepții false – asupra realității și asupra lui însuși –, de idei fixe, de obsesii legate de un anume adevăr, criticul va apela la competența psihiatrului. Fiindcă neajunsurile pe care aceste fenomene i le aduc filosofului sunt imprevizibile, irezolvabile și, mai ales, majore. Este extrem de suspicios, inventiv în suspiciunile sale și, în același timp, irascibil. Și, cu cât gândește mai „greșit”, mai neadevărat, ne explică psihiatrul, cu atât rămâne mai convins de „adevărul lui”, considerându-se neînțeles de societate și persecutat. Iar omul este una cu filosoful și nu poate fi decât sortit eșecului pentru că „de relația cu un anumit exterior depinde interioritatea”⁸. Or tocmai interioritatea, în cazul lui, este catastrofală, reconcilierea lui Rousseau cu lumea nefiind posibilă pentru că, în primul rând, nu e posibilă

⁷ Autor al cunoscutei *Anatomy of Melancholy* (*Anatomia Melancoliei*); ediția a III-a, citată de J. Starobinski, a apărut la Londra în 1628.

⁸ *Starobinski en mouvement, op. cit.*, p. 359.

reconcilierea cu sine. Iar pentru ca lucrurile să fie încă mai complicate, moralistul are suficiente motive și sentimente, cum nu se poate mai tulburi, de culpabilitate.

Întrebarea care se impune este cât îi inhibă ori, dimpotrivă, cât îi exaltă ele spiritul justițiar? Trist este, va deplânge specialistul situația, că, până la urmă, pe filosoful-pacient nu-l va învinge minciuna care guvernează societatea, nici detestabilul joc dintre aparență și esență, ci îl va zdrobi scenariul „propriului adevăr”. Acestea fiind spuse, întrebările medicului se vor întâlni o dată în plus cu ale exegetului, plasându-se în logica aceleiași acțiuni demascatoare și demistificatoare: este Rousseau un filosof, scriitor, muzician etc., și nu mai mult decât atât? Este el, cu toate acestea ori dincolo de toate, un caz? Făcându-i anamneza, medicul ne pune în temă cu privire la bolile care i-au fost atribuite pe rând: „melancolie”, „intoxicație uremică”, „lipemanie” sau „monomanie tristă”, „delir senzitiv de relație”, „nevroză”, „degenerescență”. Reflectează asupra tuturor, dar mai ales asupra „legăturii care i-ar putea uni delirul cu gândirea rezonabilă”⁹. Și conchide: paranoia cu delir interpretativ. În fine, criticul îi poate scoate masca marelui filosof, și nu masca, măștile, care, oricum, nu-i mai foloseau la nimic: pe una și-o pusese drept pavăză împotriva societății, după cealaltă se ascunsese, ca după sine însuși, pentru a se reinventa. Dar, fie că s-a mințit, fie că numai s-a-nșelat în această „construcție de sine”, marele

⁹ Jean Starobinski, *op. cit.*, Cap. VIII, „Boala”, p. 241.

gânditor „s-a reformat” până la totala autodistrugere. Experiență atroce, memorabilă, prin tragismul ei, nu doar pentru destinul lui Rousseau, ci pentru însăși istoria spirituală a umanității.

N-am adus întâmplător în discuție această chestiune a adevărului care este placa turnantă în interpretarea biografiei și a scrierilor lui Rousseau. Căci Rousseau însuși este exponentul unui timp, al unui tip de societate și, nu în ultimul rând, al unei culturi care, pe de o parte, îmbrățișase falsa aparență, pe de alta, se revolta împotriva ei. Astfel, în cultura secolului al XVIII-lea, în literatură, în artă, filosofia Luminilor a generat un curent de eliberare – de-mascare, des-văluire, revelare – a realității împotriva ingenioaselor și numeroaselor disimulări și practici deformatoare. Starobinski a dus însă acest demers mai departe decât înșiși „dușmanii măștilor”, asumându-și gestul unui „moralist-psiholog”¹⁰. A zdruncinat mituri, a despuiat de măști figuri tutelare. I-a reinterpretat pe corifei – dincolo de Rousseau, pe Montaigne, Diderot, Voltaire – în intimitatea lor frustră, în esența lor adevărată, neviciată și nefalsificată de aparențe. Ce putea fi, așadar, mai incitant pentru un psihiatru și pentru un critic literar atașat științelor umane, precum Starobinski, decât încercarea de a intui subtilitățile și complicațiile generate de raportul între om și mască, între individ și societate, între suflet și corp?

¹⁰ „Știu ce urări să-mi doresc din partea prietenilor mei. Jean Starobinski în dialog cu Angela Martin”, în *Cultura*, decembrie 2005.